

dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

<https://prensip.gen.tr>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

Roma İmparatorluğu'nun Yıkılması ile Hristiyanlığın Kabulü Arasındaki İlişki: Felsefi Bir Değerlendirme

The Relationship Between the Collapsibility of the Roman Empire and the Accepting of Christianity: A Philosophical Evaluation

Cüneyt COŞKUN[✉]

Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu, Türkiye

Geliş Tarihi/Received Date: 26.03.2025

Kabul Tarihi/Accepted Date: 07.05.2025

ÖZ

Bu çalışmada, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, siyasi, ekonomik, hukuki ve kültürel (bilim, felsefe ve din) etkenler açısından incelenmektedir. İmparatorluğun yıkılışı, yalnızca askeri güç kaybı veya ekonomik zayıflık gibi yüzeysel nedenlere değil, daha derin ve görünmeyen bir dinamığe dayanmaktadır. Bu makalede, özellikle MS. 380 yılında Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi sonrası, bürokrasinin bozulması ve dini otoritenin artmasının imparatorluk üzerindeki etkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Hristiyanlık, toplumsal ve siyasi yapıları yeniden şekillendirmiş, kurumların işleyişinde değişiklikler yaratmıştır. Farklı tek nedenlerin varlığı yadsınamazken, bu nedenlerin daha güçlü bir ana neden olan Hristiyanlıktan sudür ettiği vurgulanmaktadır. Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, dinin imparatorluk üzerindeki etkisinin ne olduğu ve bu etkilerin imparatorluk organlarını nasıl yapı-bozuma uğrattığı ile doğrudan ilişkilidir.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluğu, Hristiyanlık, Kilise, Roma Kültü, Roma İmparatorluğu Kurumları.

ABSTRACT

This study examines the collapse of the Roman Empire from political, social, and religious perspectives. The empire's downfall is attributed not only to superficial reasons such as military power loss or economic weakness but also to deeper, unseen dynamics. The article particularly focuses on the impact of Christianity's acceptance as the official religion in 380 AD, highlighting the deterioration of the bureaucracy and the increasing religious authority on the empire. Christianity reshaped societal and political structures, leading to significant changes in institutional functioning. While the existence of various causes is undeniable, their relationship with a stronger primary cause—Christianity—is emphasized. Ultimately, the collapse of the Roman Empire is directly linked to the effects of religion at the societal level and how these effects transformed the organs of the empire.

Keywords: Roman Empire, Christianity, Church, Roman Cult, Institutions of the Roman Empire.

Please cite this paper as follows/Atıf için:

Coşkun, C. (2025). Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ile hristiyanlığın kabulü arasındaki ilişki: Felsefi bir değerlendirme. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 67-81. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1665719>

GİRİŞ

Roma İmparatorluğu, insanlık tarihindeki en etkili ve kalıcı siyasi görünümünden biri olarak siyasi, ekonomik, sosyolojik, hukuki ve kültürel manzarasıyla Dünya ve özellikle de Avrupa Tarihi'nde silinmez izler bırakmıştır. Roma şehrinin kuruluşuna kadar (MÖ 8. yüzyıl) geriye götürülebilecek olan geçmişle Roma Uygarlığı'nın tarih sahnesindeki varlığını, Doğu Roma İmparatorluğu ile birlikte düşünüldüğünde, iki bin yıldan fazla süreye yaymak mümkündür. En uzun süre varlığını sürdüren imparatorluk olarak Roma İmparatorluğu, hem ihtişam hem de gerileme dönemleriyle zihinlerde büyüleyici bir etki bırakmıştır.

İmparatorluğun hâkimiyet haritası (dönemin bilgi/bilim sınırlarını dikkate alarak/bilinen) Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları ve ayrıca tüm Akdeniz coğrafyasında kurduğu siyasal birlikten müteşekkildir. Önce yakın bölgelerin fethiyle başlayan ve sonrasında kapsamlı eyaletler ve bunun yanı sıra bağlı/bağımlı devlet ağları kuran Romalılar, bu coğrafya üzerinde karar verici özne olma yetkinliğini kademeli olarak sağlamış ve arttırmıştır.

İmparatorluğun siyasi karakter ve olgunluğunu inşa eden parametreleri, monarşiden oligarşiye, sonrasında karmaşık bürokrasi ve askeri güçle cumhuriyete; MÖ 1. yüzyılda Julius Sezar'ın ve ardından Augustus Princepsliği'nin kurulmasıyla da imparatorun en yüksek otorite olarak hizmet ettiği yeni bir istikrar ve merkezi yönetim sisteminin güç kazandırıldığı otokratik imparatorluk sistemi ekseninde okumak mümkündür.¹ Benzer şekilde toplumsal yapılanma evresi de siyasal inşa süreciyle orantılı ve ilintili olarak form kazanmıştır. Bu süreç, MS 1. ve 2. yüzyıllar arasındaki *Pax Romana* dönemi olarak ifade edilen ve ağırlıklı olarak altyapı, ticaret ve kültürel gelişmeler ekseninde işaretlenebilir.²

Dünya Tarihi'ndeki yeri ve önemi, yalnızca varlığını sürdürdüğü uzun döneme değil, etkileri, uygarlık ve kültürel başarıları da dâhil olmak üzere Roma İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküş dönemi ise birkaç yüzyıl boyunca ortaya çıkan karmaşık ve çok yönlü bir sürece yayılmıştır ki Roma Tarihi araştırmacıları da bu yaşantı tarihine farklı perspektiflerden yaklaşmışlardır. Örneğin Dudley (1990, ss. 239-242)'e göre Roma İmparatorluğu'nun yıkılma sebebi, imparatorluğun ekonomik hâkimiyetini destekleyen askeri gücünün giderek erozyona uğraması olmuştur. Hekster (2008, ss. 30-35) ve Vagi (1999, ss. 288-290) gibi tarihçiler, imparatorluğun gerileme ve yıkılışı

¹ Roma'nın Krallık, Cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde gerek komşu bölgeler ve Helenistik devlet ağlarıyla olan ilişkiler gerekse bu dönemlerdeki siyasi ve askeri reformlar hakkında detaylı bilgi için (bkz. Tekin, 2021, ss. 149-173; 192-197; 205-206; 211-215).

² MS 1. ve 2. yüzyıllara ismini veren *Pax Romana*, Roma etimolojisinde "pango" fiilinden türetilmiş olan "pax" (peace/barış) ve "pactum" (pacifari/yatıştırmak) kelimelerinin birleşiminden oluşan "bağlamak" vurgusuyla "yüklenici anlaşma" ifadesini karşılamıştır. "Pax/barış" asimetrik güç ilişkilerinin varlığını içeren ve bu nedenle toplumsal ve politik gerçeklikleri tasarlayan bir içeriğe sahiptir. Bu içeriğiyle pax/barış, Roma ideolojisinde siyasi hâkimiyet için gizlenmemiş bir gerekçe olarak da okunabilir. Yani pax, *Pax Romana*'yı ifade eden ve bu haliyle de şiddetli bir teslimiyetin ve aslında herhangi bir potansiyel düşmanın suçlanması ürünüdür. İmparator Augustus (MÖ 63-14), kendi ağzından hayatını ve başarılarını anlattığı ve bir siyasi vasiyet olan *Res Gestae Divi Augusti*'de askeri fetihlerini barışın geliştiği olarak dillendirmiş ve "pax" vurgusunu şöyle tanımlamıştır: "*Henüz imparatorluğumuza tabi olmayan ırklarla çevrili tüm eyaletlerin sınırlarını genişlettim. Gades'ten Elbe ağzına kadar okyanusla sınırlanan Galyalılar, İspanyalar ve Almanya eyaletlerini bir barış durumuna indirgedim.*" (bkz. Aşkit, 2009, ss. 51-64; Faulkner, 2015, ss. 204-254; Hippler, 2013, s. 46).

sebeplerini onun aşırı genişlemesi ve kaynaklarının tükenmesi gibi ekonomik faktörlere bağlamışlardır. Yine İngiliz tarihçi Ronald Syme, imparatorluğun çöküşünü, iç çekişme eğilimi ve siyasi istikrarsızlık gibi kurumsal kusurlardan kaynaklanan nedenlerle açıklamıştır. Syme'nin iddia ettiği bu sorunların Roma'nın siyasi sistemine özgü olmadığını belirten Erich Gruen ise bahsi geçen tüm bu nedenlerden daha ziyade imparatorluğun yıkılışının tesadüfi koşullara bağlı olduğuna (ki muhtemelen kast edilen imparatorluğun doğal sürecini tamamlamasıdır) dikkat çekmiştir (akt. Sun, 2021, s. 1164).

Bu ve benzeri sonuçları, medeniyetler, devletler ve toplumların siyasi, ekonomik, askeri, hukuki, toplumsal ve kültürel (bilim, felsefe ve din gibi) deneyimlerine geleneksel tarih yazıcılığının klasik yaklaşım tarzı olarak okumak mümkündür. Yaklaşımın en belirgin özelliği, olgu-vaka ilişkisinde sonuçların, tek neden faktörüne (sadece ya ekonomik ya siyasi ya kültürel vb.) bağlı kalınarak, ilişkinin kendi iç dinamiğine göre doğru ancak diğer etkenlerin göz ardı edilmesinden kaynaklı olarak da eksik oluşudur. Bu tür bir perspektif, “A, A’dır” ölçeğinde yeni bir bilgi vermeyen totolojik bir saplanmayı ifade eder. Oysaki bilim, mahiyeti gereği rasyonel zeminde, evrensel ve objektif sonuçlara ulaşmayı erek edinen eylem alanıdır. Dolayısıyla öznesi insan olan araştırma ve analizlerden elde edilecek yargıların rasyonellik, geçerlilik ve tutarlılık iddiaları ancak birden çok değişkenin olgu-vaka ilişkisine dâhil edildiği, ereğin pasifleştirilmeden, makul ve meşru bir zeminde işlerlik kazandırıldığı düşünsel bir ortamında mümkündür.

Bu perspektife bağlı kalarak makalenin amacı, Roma İmparatorluğu’nun yıkılışında ileri sürülen farklı tek nedenleri reddetmeyip, varılan sonuçların ise doğru ancak eksik olduğunu göz önünde bulundurarak, son imparator Theodosius’un (MS 379-395) MS 380 yılında Selanik Fermanı’nı yürürlüğe koymasıyla Hristiyanlığın, imparatorluğun resmî dini haline gelmesinin imparatorluğun yıkılmasındaki etkisini felsefi bir değerlendirmeye ele almaktır. En genel anlamda felsefe, soru ve sorunlara rasyonalite temelinde çözüm arama etkinliğidir. Bu tanım, felsefi bir değerlendirmede şu ana parametreyi aranır hale getirmektedir. Problemin ele alındığı çalışmada, doğrunun (matematiksel kesinlik ölçeğinde) değil, doğru soruların ardına düşülerek elde edilen sonuçlarda tutarlılık ve geçerliliğin rasyonel temellerini sorunsallaştırmak ve sorgulamaktır. Bu sorunsallaştırma ve sorgulama silsilesi, başka bir disiplinin araştırma sınırlarını ihlal etme gayesinden tamamen uzaktır. Aksine probleme ilişkin ortaya konulmuş tek tek farklı nedenlerin ve sonuçların, mantıksal mercekten felsefi bir değerlendirilmesinin yapılmasıdır. Bu makalenin birinci derece önemi de buradan kaynaklanmaktadır. İkinci değeri ise Roma İmparatorluğu özelinde dinin/kutsalın kurumsallaşmasının, devletlerin tüm organları üzerinde yarattığı etkileri tespit ederek, sonraki araştırmalara göz ardı edilmemesi gereken veriler sunmaktır. Bu minvalde İmparatorluğun MS. 380 yılı öncesi ve sonrası siyasi, ekonomik, hukuki ve kültürel deneyimlerinin mukayesesi, makalenin seyrini oluşturacaktır. Makalede amaca ve konu içeriğine dair ulusal ve uluslararası kitap, makale ve diğer ilgili metinlerinden oluşan eserlerin incelenmesini ve değerlendirilmesini kapsayan kaynak tarama metodu uygulanmaktadır.

MS. 380 ÖNCESİ ROMA İMPARATORLUĞU'NDA SİYASİ, EKONOMİK, HUKUKİ VE KÜLTÜREL MANZARA

Dini Manzara

Roma İmparatorluğu'nu, MS. 380 yılından önce, pagan adetlerin iç içe olduğu ve bu çeşitliliğin dönemin siyasi dinamiklerini farklı periyotlarda farklı etkilerle yönlendirdiği dini manzaralarla karakterize etmek mümkündür. Bu döneme kadar geçen sürede Roma şehri ve daha geniş anlamda Roma İmparatorluğu'nda, dönemin karmaşık kültürel ve siyasi ortamını yansıtan dikkate değer dini inanç ve uygulama çeşitliliğine tanık olunmuştur. Kökleri İtalyan Yarımadası'nın mitolojileri ve adetlerine dayanan geleneksel Roma dini, şehrin kendisine sıkı sıkıya bağlı olduğu ve şehrin sınırlarında çeşitli geleneklerin ve ritüellerin kapsamının ve meşruiyetinin tanımlandığı bir mahiyete sahip olmuştur. İmparatorluk sınırları içindeki Roma'da ise genel dini manzara, geleneksel Greko-Romen çok tanrıcılığı, imparatora tapınmanın yükselişi ve çeşitli sırlı Doğu kültürlerinin (İsis, Mitra, Kibele ve Altis gibi) birbirine etki ettiği karmaşık bir etkileşimi içinde barındırmıştır (Ünaltay, 1990, s. 13). Başka bir ifadeyle Roma İmparatorluğu'ndaki dini algı, imparatorluğun sınırları genişledikçe, fethedilen topraklarda yeni tanrılar ve kültürlere temas edilmesi ve bunun yanı sıra mevcut geleneksel Roma dini uygulamalarının rasyonelleştirilmesi ve sistematik hale getirilmesiyle önemli değişikliklere uğramıştır (Rives, 2010, s. 248). Bu değişim bir anlamda Roma İmparatorluğu'nun, gizemli ve gizemli olmayan bütün tanrıların toplandığı kozmopolitan bir din deneyimi demektir.

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlıkla ilk teması Hz. İsa'nın, imparatorluk sınırlarındaki Filistin'in Nasıra kentinde doğması ve peygamberliğini burada ilan etmesiyle başlamıştır. Başlangıçta Yahudi geleneklerden beslenen ancak kısa süre içinde kendi kimliğini kazanan Hristiyanlık, ilk dönemlerde Romalı siyasi erkler tarafından pek ciddiye alınmamış ve onların izin verdiği ölçüde yaşayan bir inanç sistemi olarak varlığını sürdürmüştür (İmamoğlu, 2001, s. 100). MS. 1. yüzyılın sonlarına doğru yayılmaya başlayan bu din, Romalı otoritelerin denetimine ve yeni tanrıların ve geleneklerin önde gelen siyasi kurumlarının (senato veya imparator) onayına bağlı olmasından dolayı, imparatorluğun bekası adına bir tehdit olarak algılanmamıştır. Ancak Hristiyanların, Roma'nın çok tanrılı dini algısına karşı geliştirdikleri refleksler, onların Roma'daki dini erk tarafından aykırı inanç sahipleri olarak yaftalanmalarına neden olmuştur. Hristiyanlar, Roma tanrılarına tapmamakla suçlanmış ve İmparatorluğun düzenine karşı geldikleri gerekçesiyle yaklaşık üç yüzyıl sürecek olan (özellikle MS 54-68 arasındaki İmparator Neron döneminde) baskı ve zulme uğramışlardır (Ünaltay, 1990, ss. 16-17). Halk ve çoğu Romalı yazar, yaşadıkları şiddet ve zulmü despotik yönetimin kötülükleri olarak görmüşlerdir. Böylesi bir şiddet sarmalının içinde Hristiyanlık hem şehirlerdeki alt sınıflar hem de aristokrat zümre arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Roma yönetimi tarafından otoriteye karşı kitlesel bir tehlike olarak görülen bu din, geleneksel Roma dinine tepki olarak ortaya çıkmış ve kısa sürede, Roma İmparatorluğu'nda kendine sağlam bir yer edineceği bir yapılanmaya hazırlanmıştır (Boak, 1920, ss. 7-8). Dolayısıyla çatışmanın seyri bu aşamadan itibaren, imparatorluk açısından bir siyaset, Hristiyan halk nazarında ise bir din meselesi haline dönüşmüş, Roma'da ölümlü ve ilahi olan arasındaki sınırların bulanıklaşacağı yeni bir dönemin eşiğine gelmiştir. Bu tür bir kaosun

yaşanmasındaki en büyük etken, “İmparatorluk Kültü” veya “İmparator Kültü” olarak bilinen “Roma Kültü” olmuştur.

Roma Kültü: Siyasi Kontrol Arzusu ile Yöneticiyi Tanrılaştırmak

Roma Kültü, yekpare bir varlığı değil, daha ziyade farklı bölgeler ve zaman dilimleri arasında değişiklik gösteren çeşitli uygulama ve inançların toplamını ifade etmiştir. Kült, köken olarak Helenistik dönemin imparatora tapınma geleneğine dayanmıştır. Aslında sahih Roma geleneğindeki esas vurgu, imparatorun ilahi olarak görevlendirilmiş bir hükümdar olmasından ziyade, büyük yetkilerle donatılmış bir vatandaş olduğu fikri olmuştur, yaşayan birine tanrı olarak tapınma eğilimi söz konusu edilmemiştir. Ancak Roma Kültü, Roma’nın otorite ve hiyerarşiye duyduğu geleneksel saygının, Helenistik dönemdeki hükümdarları tanrılaştırma pratiğiyle birleşmesinden ortaya çıkan karmaşık bir olgudur. Siyasi erkin meşruiyetini kanıtlaması ve geniş Roma İmparatorluğu üzerindeki egemenliğini sürdürmesi için hem dini hem de siyasi amaçlara hizmet edebilecek güçlü bir stratejidir (ideoloji de denebilir) (Demir, 2024a, ss. 91-93). İlk olarak Sezar’la başlayan ve İmparatorluk’ta paganizmin nihai olarak yıkılmasına kadar devam eden yeni stratejik inşa, imparatorluk genelinde tedrici olarak ilerlemiştir. Roma İmparatorluğu’nun siyasi ve sosyal istikrarının korunmasına dayanan bu stratejinin benimsenmesinde ve meşruiyet kazanmasında, yerel toplulukların ve taşra yetkililerin önemli katkısı olmuştur. Özellikle MS. 1. yüzyılda kültlerin restorasyon dönemi olarak kabul edilebilecek olan Augustus döneminde, imparatorun bizatihi kendisine odaklandığı “İmparator Kültü”, en güçlü adım olmuştur. Ancak yine de göz ardı edilmemesi gereken nokta, İmparatorluk Kültü, geleneksel pagan tanrılarının tamamen marjinalleştirilmesine veya unutulmasına sebep olmamıştır. Aksine Jüpiter, Juno, Mars, Venüs gibi Antik Greko-Romen tanrıları, imparatorluk boyunca yaygın olarak tapınılmaya ve saygı görmeye devam etmiştir (Cowley, 2008, s. 4). Dolayısıyla tüm bu yaşanan karmaşaya rağmen Roma İmparatorluğu, çok çeşitli inanç ve uygulamaların genellikle karmaşık ve bazen çelişkili şekillerde bir arada var olduğu, dini açıdan çeşitli ve çoğulcu bir toplum olmayı sürdürme potansiyelini hiç kaybetmemiştir.

MS. 4. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğu hem siyasi hem de dini açıdan önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu evrenin başlangıcı, İmparator Konstantin ve eş imparatoru Licinius’un, MS. 313 yılında imparatorluk genelinde dini hoşgörüyü öne çıkaran Milano Fermanı’nı yayınlamalarıyla başlamıştır. Hristiyanlık tarihinde çok önemli bir adım olan bu fermanla, Roma ve Hristiyan geleneğinin yaklaşık üç yüzyıla yayılan çekişmesinde baskı ve şiddet son bulmuş ve Hristiyanlık, bir anlamda resmiyet kazanmıştır (Ünaltay, 1990, s. 18). Roma devleti ile Hristiyan Kilisesi arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde etkileyen bu çığır açıcı belge ile yeni bir dini özgürlük dönemi başlamış, Hristiyan halkın inançlarını baskı, şiddet ve zulümden uzak yaşamalarına izin verilmiştir. Ayrıca Hristiyanların çatışma döneminde el konulan mülklerini geri almalarını ve dini cemaatlerini örgütlemelerini içine alan bir dizi hak da tanınmıştır. Bu iyi niyetli yaklaşıma Hristiyan din önderleri müspet karşılık vermiştir. Nitekim bu tavır, *İslâmın Bugünkü Meseleleri* adlı eserinde Güngör (2020, s. 44) tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir:

“Hristiyanlığın iki büyük kurucusu, Aziz Petrus ve Aziz Pavlus, Roma’nın düşmanlığını çekmemek için ellerinden geleni yapıyorlar, Hristiyanlıkta dünya işlerine

karıştılamayacağını, bu işlerin Krallar ve İmparatorlara bırakıldığını anlatmaya çalışıyorlardı”.

Böylece Hristiyanlığın artan etkisini ve bu inançla ittifak kurmanın potansiyel faydalarını göz ardı etmeyerek akılcı stratejik bir hamleyle Konstantin, İmparatorluk sınırlarında hem dini gerilimi yatıştırmayı ve gücünü pekiştirmeyi hem de farklı inançlara sahip vatandaşların barış içinde bir arada yaşayabileceği daha birleşik ve istikrarlı bir imparatorluk ortamı oluşturmayı amaçlamıştır (Chow, 2017, ss. 1-2). Bu ve benzeri adımlar, imparatorluğun güç dinamiklerindeki değişmeyi iyice derinleştirmiştir. Öyle ki Kilise’nin daha resmi bir örgütsel yapı kurabilmesinin, imparatorluk genelinde etkisini genişletebilmesinin ve dahası Kilise’ye sadakat vurgusu yapan yeni bir kilise hiyerarşisinin güçlenmesinin önü açılmıştır. Dolayısıyla Milano Fermanı sadece Roma İmparatorluğu’nun dini manzarasını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda dönemin siyasi ve sosyal yapıları için de geniş kapsamlı sonuçlar doğurmuştur.

Hristiyanlık ile siyaset arasındaki ilişkiyi dönüştüren Milano Fermanı ile oluşturulan bu hoşgörü ortamı, ne yazık ki geçici bir çözüm olmuş, Roma İmparatorluğu içindeki dini gerilimi sona erdirememiştir. Çünkü Hristiyanlık her ne kadar Roma’da kabul görmüş ve baskılar sona ermişse de, Hz. İsa’nın kişiliği üzerinde birbiriyle uyuşmayan ve ayrışan zıt mezheplerin farklı kutsal metin yorumları, o güne kadar yaşananlara yeni bir boyut kazandırmıştır. Hz. İsa’nın Tanrı’nın kulu ve elçisi olduğunu söyleyen Ariusçulardan, onun ete kemiğe bürünüp Tanrı diye görüldüğünü iddia eden Anti-Arianistlere kadar çeşitli mezhepler ortaya çıkmış ve bu mezhep mensupları birbirlerini sapkınlıkla itham etmeye başlamışlardır.³ Hristiyan toplumların dini ve siyasi yapısını şekillendirmiş olan bu çekişme, Kilise hiyerarşisini sağlamlaştırmışsa da, din adamları arasında rekabet, hırs ve bazen Hristiyan idealleriyle çelişen yeni tutumların ortaya çıkmasına da ortam hazırlamıştır. Böylesi bir ortam, Roma imparatorlarını hangi Hristiyan fraksiyonunu destekleyecekleri konusunda da belirsizliğe sürüklemiştir (İmamoğlu, 2001, ss. 100-101).

Bu kaos ortamını sonlandırmak ve Hristiyan birliğini sağlamak amacıyla 325 yılında İznik’te “I. Ekümenik Konsili” toplanmıştır. İmparator Konstantin’in bizzat başkanlığını yaptığı bu toplantıda, uzun tartışmalar sonucu, ilk Hristiyan kilisesi içinde ortaya çıkan teolojik anlaşmazlıklar ve özellikle de Mesih’in tanrısallığına meydan okuyan Ariusçu tartışmalar ele alınmıştır. Hristiyan ortodoksluğunun temel ilkelerini şekillendiren bu konsilde, “Üçlü Birlik” doktrini, yani “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” şeklinde formüle edilen Teslis inancı ve Mesih’in tanrısallığı inancının merkezi olarak

³ Ariusçu teolojik gelenek, ilk Hristiyan kilisesinin baskın Teslis doktrinine meydan okuyan önemli ve karmaşık bir argümanlar dizisini temsil eder. Ariusçular, İznik İtikadı’nın Oğul Mesih’in Baba Tanrı ile eşdeğer olarak tam ilahiliğine dair iddiasına temelden karşı çıkmış, bunun yerine Oğul’un Baba’ya tabi olduğu bir hiyerarşi öne sürmüşlerdir. Bir başka ifadeyle Ariusçuluğun temel iddialarından biri, Tanrı’nın Oğul’u, yani İsa’nın, Tanrı’nın bir parçası veya tanrısız özün bir yansıması değil, yaratılmış bir varlık olduğu yönündeydi. Bu nedenle, Ariusçuluk, “Homousios” (aynı özde) ifadesine karşı çıkarak, Tanrı ile İsa’nın farklı doğalar sahip olduğu fikrini yaymışlardır. “Homousios” terimi, Oğul’un Baba ile ilahi birlikteliğini ifade eden İznik Konsili’nde ortaya konduğu şekliyle Hristiyan teolojisinin merkezinde yer almıştır. Mısır paganizminde bu terim, Nous-Baba ve Logos-Oğulun ilahi doğanın aynı mükemmelliğini paylaştığı anlamına gelmekteydi (bkz. Beatrice, 2002, ss. 243-272). Diğer taraftan Anti-Arianizm öğretisi ise Hristiyanlık tarihinde önemli bir teolojik akım olarak İsa’nın Tanrısallığı ile ilgili tartışmaların merkezinde yer almıştır. Detaylı bilgi için (bkz. Abogado, 2017, ss. 255-286; Beatrice, 2002, ss. 243-257). Ayrıca (bkz. İznik, 2018, ss. 470-485; Kaçar, 2003, ss. 190-204).

belirlemiştir. Bu inancın dışında kalan tüm mezhepler, sapkın ilan edilmişlerdir (Pope, 1925, ss. 382-384). Tarihsel bağlamı ve kalıcı etkisiyle bu toplantıda, teolojik müzakerelerin çok ötesine geçilmiş, ekümenik konsillerin papalığın otoritesinden üstün olduğunu savunan kilise yönetimi teorisinin de önü açılmıştır. Dolayısıyla sosyal kompozisyonlar bakımından konsil teorisinin gelişimindeki emsal belirleyici rolü ile bu toplantı, erken dönem Hristiyanlık tarihinde çok önemli bir kırılma anını ihtiva etmiştir.

Görüldüğü üzere Roma'nın kuruluşundan MS. 380 yılında kadar geçen süreçte, Roma İmparatorluğu sınırları içinde çok tanrılı ve çok çeşitli bir yapıya sahip Roma din geleneğinin, Romalı siyasi erkler için siyasi pragmatığe uygun ve uyumlu popülist söylemler üretmekte yeterli olmadığı fark edilmiştir. Ancak gelenek, bir ruhtur, geleceği içinde barındırır ve geniş bir kabullenmeyle bir manaya dairdir. Gelenek bu kodlarla okunduğunda, yeniye geçiş ya da eskiyi güncelleme, zamana gebedir. Roma din geleneğinin, Hristiyanlıkla yüzyıllarca süren mücadelesi de bu perspektiften okunmalıdır. Dolayısıyla çok tanrılı gelenekten, monoteist inanca evrilme sürecinde Hristiyanlık, siyasi erke bu anlamda dolaylı da olsa alan açmıştır. Ancak böylesi bir farkındalığın yaratacağı etkinin, sadece din ve siyasete yönelik olacağını beklemek, süreci sığ bir perspektife hapsetmek olacaktır. Merkezden yörengeye yani iktisadi, hukuki ve kültürel (felsefi ve bilimsel) alanlara yayılan etkiler de (genel hatlarıyla da olsa) göz önünde bulundurulmalıdır.

Ekonomik, Hukuki ve Kültürel İşleyiş

Akdeniz'den Britanya Adaları'na kadar uzanan Roma İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca gelişen geniş ve müreffeh bir ekonomik model inşa etmiştir. Ekonomik güç ve başarıyı besleyen ana faktörler, geniş ticaret ağı, güçlü bir tarımsal yapılanma, temel ve sofistike kentsel gelişim ve iş bölümü olmuştur. Özellikle önemli ekonomik gelişmelerin yaşandığı Geç Cumhuriyet (M.Ö 146-M.Ö 27) ve erken İmparatorluk dönemlerinde (M.Ö 27- M.S 235/284), kişi başına üretim ve tüketimdeki iyileşmeler, tarımsal üretimin artması, ticaret ağlarının genişlemesi, kentsel ve kırsal ekonomilerin entegrasyonu ile çeşitli sektörlerde verimliliğin artması, daha yüksek işgücü maliyetlerini destekleyen talep odaklı ekonomik uygulamalar, ekonomik büyümenin sadece küçük bir elit kesimle sınırlı kalmayıp, alt elitler ve çalışan sınıflar da dâhil olmak üzere nüfusun daha geniş bir kesimine yayılması gibi ölçeği ve karmaşıklığıyla Roma ekonomisi, etkileyici bir potansiyele sahip olmuştur (Jongman, 2007, ss. 197-198). Bu noktada, böylesi bir ekonomik potansiyelin ortaya çıkışında etkili olan en önemli unsurun, nüfusun yaklaşık %30'luk kısmını oluşturan ve tarımdan madencilığe, imalattan inşaata kadar birçok sektörde işgücü sağlayan köleler olduğunu hatırlatmakta fayda vardır (Temin, 2006, ss. 141-142). Ancak böylesi güçlü bir ekonomik yapının sendeleme anı, iç savaş döneminde yaşanmıştır ki, Roma İmparatorluğu, MS 4. yüzyılda önemli ekonomik zorluklarla karşılaşmıştır. Bu kırılmada imparatorluğun kontrolünü elde etme hırslarının getirdiği ticareti ve ekonomik faaliyetleri kolaylaştıran bürokratik aygıtların işleyişinde ortaya çıkan bozulmaların etkisi oldukça fazla olmuştur. Özellikle bölgesel sınırların daralması, buna bağlı olarak askeri ölçekli ekonomik gelirlerin azalması ve vergi oranlarının artması, Roma İmparatorluğu'ndaki ekonomik zorlukları daha karmaşık ve içinden çıkılmaz hale getirmiştir (Bernal, 2009, s. 227; Jongman, 2007, ss. 184; 197-199).

Roma İmparatorluğu'nun en önemli kurumsal organlarından biri de hukuk mekanizması olmuştur. Roma hukuku, Hristiyanlığın ortaya çıkışından çok önce evrimleşmiş olan son derece sofistike bir yasal çerçeve ile tanınmış ve bilinmiştir. Hem maddi kurallar hem de bunların usule ilişkin uygulanması açısından son derece resmi ve rasyonel bir karaktere ulaşmış olan hukuk sistemi, Roma toplumundaki en önemli normatif düzen olmuştur (Pölönen, 2016, s. 11). Hristiyanlık öncesi Roma hukuku, İtalyan Yarımadası'nın gelenek ve görenekleri, komşu uygarlıkların etkileri ve büyüyen bir imparatorluğun karşılaştığı karmaşık toplumsal ve idari zorlukları ele alma ihtiyacından doğan pragmatik ve pratik bir yaklaşımın ürünü olmuştur (Domingo, 2017, ss. 1; 21). Bu anlamda Roma devleti, geniş bir imparatorluk inşa etme ve fethettiği topraklarda karar verici özne olma iddiasını pratiğe aktarabilmek için hukukla desteklenmiş belli metotlar uygulamıştır. Bunlardan biri, gücü tek bir kişinin elinde toplamak yerine, kamu hak ve sorumluluklarını çeşitli unsurlar (yargıçlar, senato vb.) arasında dağıtan ve siyasi gücün tekelleşmesini önlemeye yönelik hukuki gelenekle uyumlu ve birbirine bağlı bir yönetim anlayış benimsemektir (Domingo, 2017, s. 3). İkincisi, imparatorluğun sınırları genişledikçe, yasaların ilan edilmesi ve uygulanmasında belirgin bir rol üstlenen siyasi erkin, kamusal alanda hem yurttaşlık vurgusuyla hukuka alan açması hem de siyasi özgürlüğün korunmasını meşru bir zemine yerleştirmesiydi (Domingo, 2017, ss. 12; 22). Sonuncusu ise hukuk-köle ikiliğiyle izah edilebilecek olan paradoksal bir ilişkiye dayanan, imparatorun egemenliğini sağlamlaştırmaya hizmet eden yasaların dayatılmasıyla diğer halkların da yönetime tabi kılınmasıydı. Aslında bu çelişki, Romalıların toplumsal yaşam dinamiklerinin kendi iç bünyesinde var olan bir durumdur. Çünkü Roma İmparatorluğu, tarihi boyunca kölelik kurumunu devam ettiren köle toplumuydu. Buna bağlı olarak da Roma hukuk sistemi köleleri mülk olarak gören, onları temel yasal haklardan mahrum bırakıp, bedensel ceza, cinsel istismar, işkence ve hatta yargısız infaz gibi çeşitli cezalandırma biçimlerine maruz bırakan bir ceza sistemini içselleştirmemiştir. Bu ikiliğin paradoksal yönü ise (kölelerin Roma ekonomisi içindeki rolünde yaşanan değişimler etken olsa gerek) yine de kölelerin azat edilmesi ve ardından onlara vatandaşlık verilmesi gibi bazı yasal imtiyazlar ve hakların tanınmasıydı (Gamauf, 2016, ss. 388; 396). Dolayısıyla Roma'da hukuk, yalnızca teorik yapısıyla değil, siyasi ve sosyal dönüşümlere tuttuğu projeksiyonla, imparatorluğun değişen ihtiyaçlarını karşılamak üzere temel ilkeleri ve kurumlarıyla evrilebilen dikkate değer bir adaptasyon kapasitesine sahip olduğu görülmektedir.

Son olarak söz konusu dönemdeki kültürel, yani bilimsel ve felsefi hareketliliğe değinmek uygun olacaktır. Roma İmparatorluğu, bilim ve felsefenin etkileşime girdiği ve sınırlı da olsa geliştiği entelektüel bir ortama sahiplik etmiştir. Özellikle imparatorlukta, dört bir yanından gelen bilginlerin ve zanaatkarların uzmanlığından yararlanılarak mühendislik, mimarlık ve tıp gibi alanlarında gündelik hayatın ihtiyaçlarına cevap veren çalışmalar öne çıkmıştır. İçme suyu temini için uzun mesafelerden su taşıma işlevini gören su kemerleri, tarımsal uygulamalarda ve diğer günlük işlerde kullanılmak üzere geliştirilen (Arşimet'in vidaları ve çeşitli su kaldırma mekanizmaları) çeşitli mekanik cihazlar, Roma ordusuna avantaj sağlayan (kuşatma makineleri, mancınıklar vb.) askeri mühendislik teknikleri, ticaretin ve askeri hareketliliğin aksamaması için yüksek mühendislik ürünü dayanıklı yolların inşası gibi birçok bilim ve teknoloji çalışmaları ciddiyle yürütülmüştür (Bernal, 2009, ss. 215-226).

Diğer yandan imparatorluğun teorik üretkenliği, bilim ve teknoloji çalışmalarındaki gibi aktif ve verimli olmamışsa da felsefe, siyasi, hukuki ve sosyo-kültürel algı üzerinde sınırlı da olsa etkili olmuştur. Yunan felsefe geleneğinin korunmasında ve aktarımında kilit bir role sahip olan Roma İmparatorluğu, Sokrates, Platon, Aristoteles gibi filozofların çalışmalarına vakıf olmuştur ancak özellikle Helenistik bir felsefe öğretisi olan Stoacılıktan önemli ölçüde etkilenmiştir. Akla, doğal hukuka ve erdemli davranışa odaklanan Stoacılık, Romalı seçkinler arasında popüler olmuştur.⁴ Öğreti, dönemin entelektüel algısını ve imparatorluğu Stoacı ilkelere göre yönetme girişimleriyle tanınan Marcus Aurelius da dâhil olmak üzere Roma imparatorları tarafından da benimsenmiştir. Çünkü Stoacılar, dönemin siyasi çatışmalarının yoğun olduğu bir süreçte, Romalı elit gruplar için güçlü arka planı oluşturan ortak ideolojik bir çerçeve sunmuştur. Bu çerçeve, bazı Romalı senatörlerin siyasi eylemlerini biçimlendirmede, hatta bazı imparatorlara karşı direnişlerinde referans olmuştur (Ioppolo, 2021, s. 362). Dolayısıyla Stoacılık, Roma bağlamında yeni siyasi güçlerin kullanılması için bir işaret levhası görevi gördüğü gibi, iktidar düzenlerinin meşrulaştırılmasına ve yönlendirilmesine de yeni bir projeksiyon tutmuştur.

ROMA İMPARATORLUĞU'NDA YAPI-BOZUM DÖNEMİ: HRİSTİYANLIĞIN DEVLET DİNİ OLMASI

MS 380'den sonra Roma İmparatorluğu'nda önemli siyasi değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Bu dönem, ortak yönetim sistemi olan Tetrarşi rejiminin⁵ sonu ve nihayetinde imparatorluğun kademeli olarak gerilemesine yol açan istikrarsızlık döneminin başlangıcı olmuştur (Dudley, 1990, s. 232). Bu dönemden itibaren imparatorluk, iç savaşlar ve iktidar mücadeleleri ile birleşik siyasi sistemin aşamalı olarak çöktüğü karmaşa ortamına dönüşmüştür. Roma hükümeti, bir yandan iç çatışmalarla bir yandan da dış tehditlerle uğraşırken, toprak bütünlüğünü kontrol etmekte zorlanmıştır. Böylesi bir çıkmaz, Roma İmparatorluğu'nun siyasi yapılanması üzerinde kapsamlı sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan ilki, imparatorlukta ön dönemlerdeki yönetim anlayışının yerini, çoğu zaman sivil topluluk içinde siyasi özgürlüğün korunmasının önüne geçen iktidar mücadelesine bırakmasıdır (Sun, 2021, ss. 1164-1165; 1173). Bu anlamda bölgesel güç merkezlerinin yükselişi, siyasi otoritenin birkaç kişi veya hizbin elinde kalması ve barbar kabilelerin imparatorluk sınırları boyunca devam eden akınların yarattığı dış tehditler sadece birkaç örnektir. İkincisi ise başarılı generallerin ve askeri liderlerin güç ve nüfuz rekabeti ve ordunun siyasi denklemde giderek daha önemli bir

⁴ Aziz Pavlus'un da parçası olduğu Yahudi ferisi mezhebinin Stoacılıktan, essenilerin ve sadukilerin Yeni-Platonculuk ve Epikürcülerden etkilendiği hakkında bilgi için (bkz. Demir, 2024a, ss. 95-96).

⁵ Diocletianus'un genişleyen imparatorluk sınırlarını dış tehlikelerden korumak ve veraset sorunlarının önüne geçmek için tasarladığı, dört imparatorun eşit yönetimine dayanan yönetim ilkesidir. Tetrarşi kavramı, ilahi olarak cinsiyetlendirilmiş ve ilham edilmiş bir yönetici hanedan fikrine dayanan güzel ve simetrik bir idari yapı anlamını taşımıştır. İki kıdemli augustus ve iki kıdemsiz Sezar'ın güç ve sorumlulukları paylaşmasıyla daha verimli ve istikrarlı bir yönetim sistemi sağlamak üzere tasarlanmıştır. Diocletianus, tetrarşi sisteminin mutlak hâkimi olarak yeni düzenin temellerini eski imparatorluk kültüründeki gibi imparatorun tanrısallaştırılması ilkesine dayandırarak devlet idaresi ile kendi kutsallığını garantilemek istemiştir. Aynı zamanda o, imparatorluğun genişleyen sınırlarını korumayı, ortak imparatorluk sistemi ile veraset sorununu ortadan kaldırmayı ve alınan önlemlerle Hristiyan cemaati kontrol altına alarak imparatorluğun güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Ancak bu hassas denge, Diocletianus'un MS 305 yılında tahttan çekilmesinin ardından, rakip grupların ve hırslı kişilerin imparatorluk tahtının kontrolü için giriştiği mücadelelerle bozulmuştur. Detaylı bilgi için (bkz. Sayar, 2009, ss. 236-242; Ünver, 2023, ss. 49-85).

faktör haline gelmesinin yarattığı siyasi arbedenin pekişmesidir. Asker destekli siyasi kontrole doğru yaşana kayma, hukukun üstünlüğüne ve sivil otoriteye öncelik veren ön dönem Roma geleneğinden ciddi şekilde uzaklaşıldığını göstermiştir. Siyasetin giderek askerileşmesi, yüzyıllar boyunca Roma devletinin temelini oluşturan geleneksel siyasi yapıların aşınmasına ve toplumsal refahın ise iktidar çatışmaları karşısında ikincilleşmesine sebep olmuştur (Dudley, 1990, ss. 242-246). Kısacası, Roma İmparatorluğu'nun MS 380'den sonraki dönem, hem iç hem de dış tehditler karşısında geniş toprakları üzerindeki kontrolünü sağlamakta zorlandığı, beka sorunun iyiden iyiye hissedildiği, siyasi istikrarsızlık ve belirsizliğin derinleştiği bir dönem olmuştur.

Siyaset-asker denklemindeki bu girdabı, Kilise ustaca lehine kullanmayı bilmiştir. 313 yılında Milano Fermanı ile Hristiyanlık, baskı, şiddet ve zulümden kurtulmuş, 325 yılında İznik'teki I. Ekümenik Konsili ile resmen tanınmış ve I. Theodosius (M.S 379-395) tarafından 380 yılında Selanik'te yayınlanan "Cunctos populos" Fermanı ile de Roma'nın resmi devlet dini haline gelmiştir. İmtiyazdan ödüne giden bu süreçte, I. Theodosius gibi daha sonraki Roma imparatorları da, güçlerini ve kaynaklarını kullanarak Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'ndaki konumunu aktif bir şekilde desteklemiş ve güçlendirmiştir. Böylece siyasi otoritenin desteğini de arkasına alan Hristiyanlığın, Roma toprakları üzerindeki yayılışı hız kazanmıştır. Takip eden yüzyıllarda Hristiyanlığın etkisinin iyiden iyiye hissedildiği siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda köklü değişiklikler ivmelenmiştir. Öyle ki 325'te piskoposların İznik'te toplanmasını emreden imparator iken, 390'da imparatora halk önünde kendini alçaltmasını ve davranışlarını değiştirmesini emreden, ona meydan okuyan, bir piskopos olmuştur (Bowersock, 1986, s. 299).

Siyasi otoritenin desteği ile rakip dinleri etkisizleştirmeyi başaran ruhbanlar -ki her Roma şehrine bir piskopos olacak şekilde sayıları önemli ölçüde artmıştır-, Katolik Kilisesi etrafında imparatorluğun idari yapılanmasına benzer bir şekilde teşkilatlanarak, imparatorluk birimlerine denk birimler oluşturmuşlardır. Özellikle diğer din mensuplarına karşı baskı uygulayan⁶ ve tapınakları kapattırmaya varan geniş yetki ve statüleriyle bir otorite haline gelen bu sınıf, Hristiyanlığın zamanla bir ideolojiye dönüşen yeni formatını adım adım hayata geçirmiştir (Güngör, 2020, ss. 44-45; Ünaltay, 1990, ss. 28-29). Kilise hiyerarşisinin güçlenmesi, Hristiyanlığın kurumsallaşmasına yol açmıştır. Kilisenin gücünü pekiştirmesi, seküler otoritelere ait olan sorumlulukları da üstlenen bir Kiliseyi ortaya çıkarmıştır. Artık Tanrı Krallığı'nın önceliği, imparatorluğun sosyal ve siyasi yapılarını yeniden şekillendirmek ve eski düzenin yeniden düşünülmesini ve düzenlenmesini planlamak olmuştur. Bu, bürokrasinin doğası ve iktidarın kullanımı üzerinde yeni bir anlayışın doğuşunu göstermiştir. Hristiyanlığın alçakgönüllülük ve hizmet değerleriyle çatışan bu anlayış ve planlama, dinin bürokratik uygulamalar üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiştir (Bowersock, 1986, s. 298). Dolayısıyla dönemin konjoktürel imkânları piskoposları, dini liderlikleriyle birlikte, önemli toplumsal ve politik figürler olarak da görmüşlerdir. Sosyal geçmişi değişen, artık geleneksel belediye memurları sınıfından değil, yerel elitlerden seçilen piskoposlar, yerel yönetimlerde çeşitli idari görevler almaya başlamışlardır. Dahası onlar, dini mahkemeler

⁶ İstanbul piskoposunun otoriteyi arkasına alarak farklı mezheplere yaptığı baskılar hakkında detaylı bilgi için (bkz. Demir, 2024b, ss. 2-8).

kurarak, toplumsal anlaşmazlıkların çözümünde ve kişisel davaların yönetiminde hukuki yetkiler de üstlenmişlerdir (Branco, 2021, s. 454). Bu ve benzeri olanaklar dikkate alındığında, okullara dönüşen ve dini eğitim merkezi haline gelen Kiliseler ve bunların memurları olan piskoposlar, Hristiyan ideallerinin ve değerlerinin topluma yayılmasında Tanrı'nın yeryüzündeki temsilciliğini yürüttükleri ortadadır.

MS 380 yılından sonraki süreçte Roma İmparatorluğu'nda yaşanan yönetsel bozulmalar, ekonomide de belirginleşmiştir. MS 1.-3. yüzyıllar arası *Pax Romana* dönemindeki ekonomik büyüme ve refah, 4. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, çalkantılı bir sürecin içine girmiştir. Artan bürokrasi, kavimler göçünün yarattığı tehdit ve imparatorluk yönetiminin merkezileşmesi, ekonomik etkinlik ve verimliliğe ciddi darbe vurmuştur (Tahiroğlu, 1981, ss. 690-691). Özellikle büyüyen bürokrasiyi finanse etmek için artan vergilendirme, nüfus üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur. Bu durum, köylüler arasında huzursuzluk yaratmış, hatta bazıları vatanlarından kaçmayı veya isyan etmeyi düşünmüştür (Jones, 1955, s. 217). MS 395 yılında imparatorluğun Batı ve Doğu Roma İmparatorlukları olarak ikiye bölünmesi ise ekonomik işleyişin ve kontrolün tamamen parçalanmasına yol açmıştır.

Bu parçalanmada Hristiyanlığın artan etkisi kilit bir rol almıştır. Bunda özellikle Kilise'nin artan gücü ve zenginliği önemli olmuştur. Kilise'nin büyük toprak sahibi ve işveren haline gelmesi, ekonomik kaynakların kullanımı üzerinde ciddi bir değişimi beraberinde getirmiştir. Hristiyanlığın gücü arttıkça kiliseler ve manastırlar, bağış, miras ve çeşitli mülk satın alma işlemleriyle büyük edinimler sağlamışlardır. Tarımsal arazilerin önemli bir kısmına sahip olmaya başlayan Kilise, diğer toprak sahipleri ve köylüler üzerinde ekonomik söylem gücünü pekiştirmiştir. Bu durum, köylü kesimin alım gücü azaldıkça, aristokrat sınıf zenginleşmeye devam ettiği ekonomik eşitsizliğe sebep olmuştur. Kaldı ki bu sorun, geleneksel pagan kurumların yerini alarak ekonomik kaynakları yönetmeye ve yeniden dağıtmaya odaklanan Kilise'nin, saray ve yerel yönetici sınıflarla yakın ilişkisi ile daha da derinleşmiştir. Hem siyasi hem de ekonomik güç ve kaynak biriktiren Kilise, artık ruhsal otorite olmanın çok ötesine geçmiştir (Jones, 1955, ss. 219-221).

Hristiyanlığın resmi devlet dini olarak kabul edilmesinden sonra siyasi ve ekonomik alanlarda yaşanan bozulmalar, hukuk alanında da yaşanmıştır. Özellikle Canon Law (Kilise Hukuku) ve Roma Hukuku arasındaki etkileşim dikkat çekici sonuçlarıyla kendini göstermiştir. Hristiyanlığın kabulü, pagan inanç ve uygulamalara dayanan geleneksel Roma hukuk sisteminin Hristiyan doktrinle uyumlu hale getirilmesini gerektirmiştir. Bu uyum sürecinde diğer inanç ve seküler düşünce sistemleri marjinalleşmeye başlamış, hukuksal ayrımcılık, ön dönemdeki Roma dini ve hukuksal çeşitliliğini yıpratmıştır. Öyle ki heterodoks Hristiyan mezheplerin ve pagan inançların yasaklanmasına, hatta bu grupların mülklerine el konulmasına varan uygulamalara rastlanmıştır. Cinsel yaşam, aile yapısı ve çocuk doğurma, tek eşlilik, boşanma, miras, kadınların ve çocukların yasal statüsü gibi meselelerde de Roma gelenekleri yeniden ele alınmış ve düzenlenmiştir (Chen & Wang, 2021, s. 231). Dolayısıyla Hristiyanlığın etkisiyle Roma hukukundaki bazı geleneksel, rasyonel ve seküler ilkeler yerini, dini doktrinlere bırakmıştır. Tanrı Krallığı'nın önceliklerinin birçok meselede belirleyici hale gelmesi, yasaların toplumsal ihtiyaçlara uygun çözümler üretme kapasitesini sınırlandırmış, Roma hukuku ve yönetiminin temelleri sarsıldıkça, hukukun bağımsızlığı

ve üstünlüğü yok olma derecesinde güç kaybetmiştir (Chen & Wang, 2021, s. 233). Özetle, Hristiyanlıkla birlikte, aile yaşamından mülkiyete, eğitimden ticarete kadar her alanda geleneksel Roma hukukunun tanım ve uygulanabilirliği bozulmuştur. Böylece Tanrı Krallığı'nın öncelikleri karşısında Roma hukukunun ötekileştirildiği bir dönem kayıtlara geçmiştir.

Hristiyan inancı imparatorluğun güç yapılarına yerleştikçe, bilim ve felsefe de yapı-bozuma uğramıştır. Ön dönemlerde teorik olandan ziyade, pratik bilgiye daha meyilli ve istekli olunun Roma'da, zaten ileri seviyede olmayan entelektüel birikim, daha da yok olmaya yüz tutmuş, bilimsel uğraşlar ise destek bulamayarak zayıflamıştır. Yeni inanç ile geleneksel Antik Yunan düşüncesi arasında karmaşık ve çoğu zaman çekişmeye sahne olan entelektüel ortam, din, bilim ve felsefe arasındaki etkileşime yeni bir boyut kazandırmıştır. Piskoposların etkili siyasi ve sivil liderler haline gelmesiyle güçlü bir Hristiyan hiyerarşisinin ortaya çıkması, entelektüel hareketliliğin önceliklerinde ve odağında algı ve anlayış değişimine yol açmıştır (Ünaltay, 1990, s. 28). Hristiyanlık ile Antik Yunan entelektüel gelenekleri arasındaki ilişki tamamen düşmanca olmamıştır ama felsefe, Hristiyan doktrin merceğinden yorumlandığında, öteki olmaya mahkûm edilmiştir. Çünkü Tanrı Krallığı'na ve ruhun kurtuluşuna vurgu yapan Kilise, Antik bilim ve felsefi düşünlerini, kendi otoritesine ve ilahi hakikati yorumlamasına bir tehdit olarak görmüştür. Marjinalleşen geleneksel pagan panteonuna meydan okumuş, doğal dünyayı anlamaya ve açıklamaya yönelik metafiziksel söylemlere başrol vermiştir (Bernal, 2009, s. 228). Akıl, Kilise'nin önceliklerinin meşruiyeti için araçlaştırılmıştır. Bu durum, Antik Yunan düşünce geleneğinin epistemolojisinin, teolojiye teslim edildiği ve Batı Hristiyan Dünyası'nın Karanlık Çağ'a selam durduğunun habercisi olmuştur. Başka bir ifadeyle bu dönem, düşünce tarihinde yaklaşık on bir yüzyıl sürececek olan bir zihniyetin miladı olmuştur: Hristiyanlığın/dinin, izin verdiği ölçüde bilim ve felsefe.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yaklaşık 2200 yıl varlığını sürdürmüş bir medeniyeti, dönemsel ayrımlara tabi tutmak, bu dönemleri birbirleriyle karşılaştırmak ve avantajın hangisinde olduğunu belirlemek oldukça zordur. Ancak bu çalışmada, tek neden üzerine odaklanılan önceki araştırma ve değerlendirmelerden farklı olarak, her bir farklı tek nedenden elde edilen tek tek doğru, ancak eksik olan sonuçların birer öncül kabul edildiği bir usavurmada şu sonuç elde edilmiştir: Her bir farklı tek nedenden elde edilen tek tek doğru, ancak eksik olan sonuçların sudür ettiği tek kaynak Hristiyanlık, yani dindir. Çünkü görülmektedir ki Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını bürokrasideki bozulma, Romalı olmayanlara yapılan baskı ve zulüm vb. gerekçelerin bir araya toplandığı siyasi nedenler, duvarda görünen gölgelerdir. Asıl gerçeklik ise Romalı siyasi erklerin, Roma topraklarında Hristiyanlığın artan etkisini ve bu inançla ittifak kurmanın potansiyel faydalarını göz önünde bulundurarak aktifleştirdikleri stratejidir. Hristiyanlığın tek ve biricik Tanrı ilkesinin, İmparatorluk Kültü üretişi, bu stratejinin söylem dilini oluşturmuştur. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun yıkılışındaki siyasi yapı-bozumu, imtiyazdan ödüne giden yolda Roma imparatorlarının pragmatik kaygılarından beslenen Hristiyanlıkla birlikte okumak makul görünmektedir. Benzer şekilde Hristiyanlığın kabulünden önce, döneminin diğer topluluklarına örnek ekonomik model olma potansiyeline sahip bir gücün yıkılışını, askeri başarısızlıklarla gelen sınırların daralması, tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirin azalması vb. gerekçelerle izah etmek yeterince tatmin edici görünmemektedir.

Büyük toprak sahibi ve işveren haline gelen, toplanan bağışlarla büyük mülkler edinen, tarımsal arazilerin önemli bir kısmına sahip olan ve toplumda ekonomik eşitsizliğin kaynağına yerleşen Kiliseyi görmemek, tarafgirlik veya aidiyet hassasiyeti ekseninde analizlerin nesnelliğini tartışmaya açmaktadır. Ayrıca hukukun üstünlüğünün, dinin dogmalar karşısında pasifize edilmesinde; aynı şekilde bilim ve felsefenin reel dünyayı anlama, anlamlandırma ve açıklamadaki potansiyelinin, dinin izin ve onayı ölçüsüne indirgenmesinde Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi devlet dini olarak kabul edilmesinin bariz sonuçları olduğu göz ardı edilemez. Kamusal güç ve imkânları kendi lehine kullanan Hristiyanlığın, dolayısıyla Kilise'nin, Roma İmparatorluğu'nun gelenekten beslenen parametrelerini nasıl yok ettiğini ve imparatorluğun tüm organlarıyla yapı-bozuma uğradığını tek nedenli analizlerle izah etmek mümkün olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla farklı tek nedenlerin ve elde edilen doğru ancak eksik sonuçların, ana etken olan Hristiyanlık ve bu dinin devletin resmi din olarak kabul edilmesi sonucuna bütün olarak sadece öncül teşkil ettiği de ortadadır. MS. 380 ve sonrasında siyasi, ekonomik, hukuki ve kültürel bozulmalarla birlikte yıkılan Roma İmparatorluğu'nun, imtiyazdan ödüne ilerleyen süreçte Tanrı Krallığı önceliklerinin başat faktör olduğu belirgindir, yadsınamaz. Kaldı ki bu minvalde çalışmamızın başlangıçtaki amacı ve bu amaçla uyumlu bir diğer sonucu da, özellikle uluslararası literatürden birçok esere yer vererek, farklı tek nedenlerden doğru ancak eksik sonuçlara ulaşan önceki çalışmaların, aidiyetlik hassasiyetiyle bilimin nesnellik ölçütünden ne derece uzaklaştıklarını tespit edebilmektir.

Bu makalenin ortaya koyduğu en nihai sonuç ise şudur: Gözlenebilir olmayanın ilkelerinin ve sunularının bütünü olan din, sadece kutsal işaret eder, ona dairdir ve kurumsal bir kimliği yoktur. Oysa devlet, gözlemlenebilir olanın dünyasında, sosyal bir örgütlenme ve kurumsallaşmış bir yönetim mekanizmasıdır. Bu örgütlenme ve mekanizmanın işleyişi, olgu-vaka ilişkisi dair reaksiyonların ürünü olan dinamiklere dayanır. Bu anlamda olgu-vaka dünyasında, kutsal veya profanın kurumsallaşmasının yaratacağı tek gerçeklik, çift başlıktır. Bir dinin kurumsallaşmasının, MS. 380 yılından itibaren Roma İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi bir devlet hatta medeniyetin bekası üzerine gelecek vaat etmeyeceği ve etmediği insanlık tarihinin her evresinde deneyimlenmiştir. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, tek neden gibi görünse de imparatorluğun tüm organlarını yapı-bozuma uğratan ve diğer farklı tek nedenlerin kendisinden türediği ana neden olan Tanrı Krallığı'nın öncelikleri ve Hristiyanlığın kurumsallaşması olduğu tezi bu çalışmada kabul değil, tespittir. Gibbon (2019, s. 571) *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü Tarihi* adlı eserinde Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın yarattığı etkiyi şu şekilde özetlemiştir:

“Hristiyan dininin ilerlemesi ve kurumlaşması üzerinde yansız ve iyi düşünülmüş olarak yapılacak bir incelemeye, Roma imparatorluğu tarihinin en esaslı kesiminin incelemesi olarak bakılabilir. Bu koca gövde, her yandan saldırıya uğrarken ve gerileyişin gizli nedenleri el altından devlet yapısını sarsarken alçak gönüllü, saf bir din, hiç çaba harcamadan, insanların ruhunda kökler salıyor, engellenmek istenince daha da güçleniyor, sonunda Kapitolium (Capitolium)'un yıkıntıları üzerinde haçın yeni bayrağını dalgalandırıyordu. Etkisi, imparatorluğun süresi ve sınırları içerisinde kalmış değildir.”

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Eserler

- Abogado, J. N. (2017). The anti-Arian theology of the council of Nicea of 325. *Angelicum*, 94(2), 255-286.
- Aşkit, Ç. (2009). Tanrılarla barışı içinde yaşamak. İçinde Kolektif yazarlar (Eds.), *Doğu Batı: Romalılar II* (s. 51-67). Doğu Batı Yayıncılık.
- Beatrice, P. F. (2002). The word “Homousios” from Hellenism to Christianity. *Church History*, 71(2), 243-272.
- Bernal, J. D. (2009). *Tarihte bilim: 1. Cilt*. Evrensel Basım Yayın.
- Boak, A. E. R. (1920). Roman emperor worship. *The Classical Weekly*, 14(1), 7-8. <https://doi.org/10.2307/4388035>
- Bowersock, G. W. (1986). From Emperor to Bishop: The self-conscious transformation of political power in the fourth century A.D. *Classical Philology*, 81(4), 298-307.
- Branco, M. D. (2021). Hristiyanlık üzerine felsefi düşünceler: Clemens ile Origenes. İçinde U. Eco (Ed.), *Antik Roma* (s. 453-459). Alfa Yayınları.
- Chen, Y., & Wang, Y. (2021). How did religion consolidate the rule of ancient kingship: Take the Roman Empire as an example. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 638, 230-234. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.220110.045>
- Chow, C. J. (2017). *The edict of Milan and the early roots of Christianity in the Roman Empire*. Young Historians Conference. Portland.
- Cowley, A. (2008). *Religious toleration and political power in the Roman world* (Yükseklisans tezi, McMaster Üniversitesi).
- Demir, O. (2024a). Paphlagonia’daki Novatianusçular, Macedonius ve Acacius (Socrates Scholasticus’un *Historia Ecclesiastica* eserinin II. XXXVIII - II. XLIII bölümlerinin çevirisi ve değerlendirmesi). İçinde M. S. Yılmaz & S. A. Demir (Eds.), *Kastamonu tarihi araştırmaları-II* (s. 1-15). Berikan Yayınevi.
- Demir, O. (2024b). Reasons for Saint Paul’s travels in Western Anatolia. İçinde K. Uzun (Ed.), *Western Anatolia through the eyes of travellers from antiquity to modern times* (s. 89-110). Ege University Press.
- Domingo, R. (2017). *The Roman jurists and the legal science*. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2994130>
- Dudley, L. (1990). Structural change in interdependent bureaucracies: Was Rome’s failure economic or military? *Explorations in Economic History*, 27(2), 232-248. [https://doi.org/10.1016/0014-4983\(90\)90011-m](https://doi.org/10.1016/0014-4983(90)90011-m)
- Faulkner, N. (2015). *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. Yordam Kitap.
- Gamauf, R. (2016). Slavery: Social position and legal capacity. İçinde P. J. D. Plessis, C. Ando & K. Tuori (Eds.), *The Oxford handbook of Roman law and society* (s. 386-401). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198728689.013.30>
- Gibbon, E. (2019). *Roma İmparatorluğu’nun gerileyiş ve çöküşü: C. I.* İndie Yayınları.
- Güngör, E. (2020). *İslâmın bugünkü meseleleri*. Yerr-Su.
- Hekster, O. (2008). *Rome and its Empire, AD 193-284*. Edinburgh University Press.

- Hippler, T. (2013). Images of peace. *CR: The New Centennial Review*, 13(1), 45-70. <https://doi.org/10.14321/crnewcentrevi.13.1.0045>
- Ioppolo, A. M. (2021). Roma felsefesi. İçinde U. Eco (Ed.), *Antik Roma* (s. 361-367). Alfa Yayınları.
- İmamoğlu, T. (2001). Orta Çağ batı dünyasında din-siyaset ilişkisi ve sekülerleşme seyrine genel bir bakış. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 99-106.
- İznik, E. (2018). *IV. Yüzyıl başlarında Roma İmparatorluğunda Heretikler ve Hizipçiler*. Türk Tarih Kurumu.
- Jones, A. H. M. (1955). The decline and fall of the Roman Empire. *History*, 40(140), 209-226.
- Jongman, W. M. (2007). Gibbon was right: The decline and fall of the Roman economy. İçinde O. Hekster, G. Gerda de Kleijn & D. Slootjes (Eds.), *Crises and the Roman Empire* (s. 183-199). Brill.
- Kaçar, T. (2003). Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa teolojisi tartışmaları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(2), 187-206. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000149
- Pope, H. (1925). The council of Nicaea. *Blackfriars*, 6(64), 379-386.
- Pölönen, J. (2016). Framing “law and society” in the Roman world. İçinde P. J. D. Plessis, C. Ando & K. Tuori (Eds.), *The oxford handbook of Roman law and society* (s. 8-20). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198728689.013.2>
- Rives, J. B. (2010). Graeco-Roman religion in the Roman Empire: Old assumptions and new approaches. *Currents in Biblical Research*, 8(2), 240-299. <https://doi.org/10.1177/1476993X09347454>
- Sayar, M. H. (2009). Geç antik devir. İçinde A. M. Darga, A. N. Soykan & A. N. Bilgen (Eds.), *Doğu Batı, Romalılar-I* (s. 235-262). Doğu Batı Yayıncılık.
- Sun, Z. (2021). The causes and development of political violence in the late Roman Republic. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 615, 1164-1174. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211220.199>
- Tahiroğlu, B. (1981). Roma Devleti'nin iktisadi krizleri. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 45(1), 677-706.
- Tekin, O. (2021). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İletişim Yayınları.
- Temin, P. (2006). The economy of the early Roman Empire. *The Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 133-151.
- Ünaltay, A. (1990). *Doğu'da ve Batı'da din—devlet ilişkisi*. Endülüs Yayınları.
- Ünver, T. (2023). İmparator Diocletianus'un politik iradesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 49-85. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.1219969>
- Vagi, D. L. (1999). *Coinage and history of the Roman Empire. C.82B.C.-A.D.480*. Fitzroy Dearborn Publishers.